

NIKOLAJ BERDJAJEV I NJEGOV DUHOVNI UTJECAJ KOD NAS

Josip KRIBL

Možda će osnovna misao Nikolaja Berdjajeva lijepo okarakterizirati njegov utjecaj na našu sredinu. Zabilježio je: „Ja ispovijedam slobodnu religiju, ja sam slobodni kršćanin, tj. ja neću biti sektašem.”¹ On je doista slobodni kršćanin koji je izrekao prekrasne misli o Kristu i kršćanstvu, ali koji se nije ustručavao napadati sve što je u kršćanstvu držao negativnim.

Berdjajev je doista nastojao reći nešto vrijedno, zaslužno i lijepo u okviru svog religiozno-filozofskog nazora, bez obzira na to što će i kako će o tome drugi suditi. Kao protjerani emigrant iz Rusije osnovao je 1922. u Berlinu „Akademiju za religioznu filozofiju”, a 1924. prenio je u Pariz i u njoj okupio inteligenciju religiozno-kršćanskoga duha. Sama Akademija imala je svoj zadatak: izdići se iznad „stereotipnih” shvaćanja duhovnih i religioznih nazora.

Naglasimo da je njegova religiozna filozofija u čovjeku ili njegova antropologija nemoguća bez kršćanske religiozne misli.²

Drugi su (a i on sam) primjećivali njegovu posebnost, koju bismo mogli okarakterizirati slijedećim mislima: „Njegovo poimanje slobode u kršćansko-religioznim pitanjima nije bilo u skladu s pravoslavnim crkvenim shvaćanjem. Kolege su ga promatrali skeptički... Govorili su: veliki um koji je sišao s tračnica, antiklerikalac koji ljubi kaludere, ali ne njihov apsolutni auktoritet; sektaš kojemu sektaštvo nije drago; religiozni mislilac koji ne voli nasilja, ali ostaje autokrat u svom mišljenju; religiozni mistički anarhist, kršćanski filozof, čija filozofija nije u skladu sa službenim stavom bilo koje Crkve. Zato se morao rastati od kolega 'Ruskog pravoslavnog instituta' u Parizu. Kao 'individualni kršćanski filozof' – tako su ga zvali kolege katolici, čiju ortodokriju nije mogao razumjeti upravo zato što je 'ostao u individualnoj filozofiji' – nije bio jako povezan s drugima.

Nastupao je i predavao svoje religiozne misli na mnogim kongresima u Parizu i drugdje. Često se susretao s Maritainom, a nazivao ga je velikim mistikom. Imao

1 Nikolaj Berdjajev, *Samopoznanie*, Pariz, 1949, str. 182.

2 Bernard Schultze, *SI, Die Schau der Kirche bei Nikolai Berdiaev*, Orientalia christiana, A, 116, Roma, 1938.

je veliko poštovanje prema njemu, no Maritain je klimao glavom na nekom religiozno-filozofskom kongresu u Parizu, kad je Berdjajev ustvrdio da njegov mistički stav vuče lozu od Jakova Böhmea. Bio je tuđ katolicima, a za kolege pravoslavce je ustvrdio: 'Toutes les orthodoxies sont contre moi.'³

Možemo li takvog Berdjajeva uzeti kao pozitivnog filozofa i pisca, koji je u našim krajevima, u našim uvjetima kod nas djelovao pozitivno, a posebno naglasimo: ekumenski pozitivno?! Možemo, ali s jednim posebnim naglaskom: naši su prevodioci Berdjajevljevih djela za naše prilike bili puno pozitivniji od „samog Berdjajeva”. Što hoćemo time reći? Naši su prevodioci Berdjajevljevih djela znali izabrati religiozno-filozofske (kako bi to sam Berdjajev rekao) tekstove koji su djelovali čisto kršćanski – ekumenski pozitivno. To su misli koje su ostavljale sasvim pozitivan i dubok utisak na kršćanskog čitatelja.

Bilo bi sasvim nezgodno govoriti općenito o tim mislima, a ne navesti prevedena djela Nikolaja Berdjajeva na hrvatski odnosno na srpski jezik.

Sasvim sigurno da je u Hrvatskoj za prijevode Berdjajevljevih djela bio najzaslužniji dr. Nikola Thaller, zaljubljenik u Berdjajevljeve misli. On je preveo na hrvatski:

1. Novo srednjovjekovlje, Varaždin, 1932;
2. Istina i laž komunizma, Zagreb, 1934;
3. Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu, Zagreb, 1935;
4. Naziranje Dostojevskog na svijet, Zagreb, 1936;
5. Sudbina kulture, Zagreb, 1936 (Bogoslovska smotra, 2–3, str. 26–29; 79–82);
6. O duhovnom malograđanstvu, Zagreb, 1937 (Bogoslovska smotra, br. 2, str. 96–101);
7. Ljudska ličnost i marksizam, Zagreb, 1937 (Komunizam i kršćani, str. 164–187).

Osim toga u rukopisima dr. Thallera ostala su netiskana djela: „Ja i svijet objekta”, a to je pokušaj stvaranja jedinstva, zajednice kroz filozofsko promatranje i zauzimanje subjekta ili rekli bismo: „Berdjajevljeva čovjeka”.

Nadalje „Duh i realnost”, djelo kojim Berdjajev želi pokazati svim svojim misaonim zalaganjem da je prava realnost, prava zbilja čovjek koji zna vladati materijom, a ne da materija zarobljuje čovjeka u bilo kojem smislu. To je – jednostavno rečeno – Berdjajevljev pokušaj filozofije bogočovječne duhovnosti.

Spomenimo još „Etiku” ili djelo o pozivu čovjeka, koju bismo mogli nazvati – moral Berdjajevljeva teologiziranja.⁴

Djelo o „Dostojanstvu kršćanstva i nedostojnosti kršćana” prava je apologija kršćanstva i otkrivanje svega jada onih koji se nazivaju kršćanima, a ne žive po kršćanskom nauku, po Evanđelju.⁵

3 Josip Kribl, *Život i životni nazor N. Berdjajeva*. Objavljeni izvadak iz doktorske teze, str. 15, Zagreb, 1958.

4 Nikolai Berdjajev, *O naznačenii čeloveka*. Opit paradoksalnoi etiki, Pariz, 1931. To je zapravo moral Berdjajevljeva teologiziranja.

5 To sam obradio prema naslovu: *Misli uz Berdjajevljevu „Vrijednost kršćanstva i nevrijednost kršćana”*, Zagreb, 1981.

Moram naglasiti da su ta netiskana djela duboko utjecala na kršćanski život mlade inteligencije ratnog i poratnog razdoblja. Ti su se mladi ljudi okupljali oko prevodioca dr. Nikole Thallera i na izvorima proširivali i produbljivali svoje duhovne poglede i životne sadržaje. Sami su mu pomagali prepisivati njegove prijevode.⁶

Vidio sam kasnije kod dr. Thallera i druge više-manje dovršene prijevode Berdjajevljevih djela, kao što je „Filozofija slobodnoga duha” u dva dijela, koja je zapravo apologija, obrana kršćanstva.

Na srpskom jeziku imamo također prijevode Berdjajevljevih djela:

1. Savremena kriza kulture – Kraj renesanse, Beograd, 1932;
2. Smisao istorije – gled filozofije čovječje sudbine, Beograd, 1934;
3. Hrišćanstvo i klasna borba, Beograd, 1936;
4. O prirodi vere, Svetosavlje, 1933, str. 171–176;
5. Duhovni lik Dostojevskog, Beograd, 1940. u: Učitelj, 1940, str. 393–407;
6. O personalističkoj i univerzalističkoj ulozi Rusije – Bogdan Radica: Agonija Evrope, Beograd, 1940, str. 181–200.

Na slovenskom je jeziku dr. Janez Vodopivec izdao svoju dizertaciju pod naslovom „Kršćanstvo in cerkev pri Nikolaju Berdjajevem.” No u njoj nisam našao nikakvih prijevoda na slovenskom jeziku, jer bi to u popisu literature trebalo biti. Iz toga je lako zaključiti da do tog vremena Slovenci još nisu imali prijevode Berdjajevljevih djela.

Područje antropologije

Svi navedeni prijevodi bilo na hrvatskom ili srpskom jeziku imali su jedan cilj: izgrađivati čovjeka. To je bila misao samog autora, ali i njegovih prevodilaca. Sam autor ne može zamisliti čovjeka bez Bogočovjeka, i zbog toga svi njegovi spisi, sva njegova djela – makar na sva ne možemo reći: amen – promatraju izgradnju čovjeka kroz Bogočovjeka – Krista. To je temelj njegove antropologije.

Različito gledanje na čovjeka može imati svoju vrijednost (homo faber), ali je najosnovnije, gledanje na čovjeka *hebrejsko-kršćansko*. No i na tu vlastitu ocjenu nauke o čovjeku, antropologije, Berdjajev će primijetiti: Kršćansko gledanje na čovjeka previše je starozavjetno, a malo kristologijsko ili kristovsko. I potrebno je boriti se za pravo kršćansko naučavanje o čovjeku, potrebno je boriti se za antropologiju koja naglašava da je čovjek biće stvoreno od Boga, da je čovjek dijete Božje, i da je slika i prilika Stvoritelja.

No recimo da se u takvom shvaćanju čovjeka upliće po Berdjajevljevim mislima i element slobode koja proizlazi iz „Ništa” i to zbog toga jer u svojoj egzistencijal-

6 To su osobito činili kao mladi, studenti i kasnije moji prijatelji: Ivo Peraica, Ita Poduje, Juraj Juras i još neki drugi. Nasmijao se prijatelj Peraica kad mi je pokazao rukopisom prepisan prijevod: „Ja i svijet objekata”, dodavši: „Danas bi me zbog toga nazvali pogrdnim imenom, a ja sam to toliko volio.” No „Kršćanska sadašnjost” namjerava ove godine sve sačuvane prijevode od dr. Thallera tiskati na hrvatskom, pa se usput možemo zahvaliti nekad marljivim studentima a sada ozbiljnim „doktorima” različitih znanstvenih disciplina.

noj filozofiji – a ta je temeljena na slobodi – Berdjajev ne bi htio okriviti posvema ni Boga ni čovjeka s obzirom na prvotni, istočni grijeh a iza toga i sve osobne grijeha.

U našem ateiziranom svijetu Berdjajevljeva misao prekrasno osvjetljava „slobodnog čovjeka prema Bogu i čovjeku”. No čovjekova se sloboda mora odnositi ne samo prema čovjeku već i prema materijalnom dobru. U slobodnom odnosu prema Bogu, čovjeku i materiji dobivamo u antropologiji kršćanski lik stvaraoca, koji će slobodno pokretati sebe i sve oko sebe u slobodne ljude, koji su nešto sasvim drugo od onoga što želi Veliki Inkvizitor, čiji mentalitet u svom filozofiranju Berdjajev preuzima od Dostojevskog.⁷

On bi prema Berdjajevljevom kopiranju ljude želio usrećiti, ali bez slobode. U tom je sva tragika modernog čovjeka. Čovjek je bogočovječan, ali snagom svoga duha. U tom je čovjek slika i prilika Božja. Pa zato je Bog i postao čovjekom. I kad čovjek bude djelovao svojim duhom slično Bogu, ostvarivat će pravu antropologiju. Berdjajev snažno naglašava da nova povijest nije pronašla svoj ideal čovjeka, kao što je, recimo za srednji vijek bio ideal sveca. No naše vrijeme nužno traži ideal stvaraoca, koji će Bogu pomoći preokrenuti i prožeti čovjeka svojim božanskim duhom.

Tim svojim idealnim mislima Berdjajev dodaje i drugu stranu božanskog lika. Čovjekov život i njegov smisao utemeljeni su na božanskoj zbilji. Odijeliti čovjeka od te istine ili joj bezvjerjem spriječiti pristup, samo će označavati i stvarati rušenje i potkopavanje ljudskog lika. A to će čovjeka učiniti besadržajnim, a njegova volja neće imati svog cilja. Ne pokazuje li se ta istina kod Marxa i Nietzschea, koji su suprotni ideolozi, ali u jednom se slažu: u odbacivanju Boga, a drugo logično slijedi: odbacivanje i nepoštivanje čovjeka.⁸

Zanimljiva je Berdjajevljeva misao da je čovjek u vrijeme renesanse ulazio u život pun stvaralačke snage, a napunio se kršćanskom, katoličkom kulturom, koja je čovjeka vezala s Bogom. Danas čovjek bere plodove te iste kulture, ali istrošen, iznemogao i upropašten zbog izgubljene vjere. To je stanje nastalo jer se čovjek udaljavao malo-pomalo od svoga izvora, Boga. No kada je razvoj humanizma uspio odijeliti čovjeka od Boga, čovjek je osiromašio. Udaljivao se i udaljio od duhovnog centra snage – Boga i, dakako, sam je postao slab i nemoćan s obzirom na vlastitu profinjnost i s obzirom na djelovanje koje će druge učiniti duhovno snažnim.⁹

Čovjek koji nije u životu zagrijan vjerom i, dosljedno, koji nije s Bogom, osjeća nepremostive teškoće, postaje sklon nepravednom oduzimanju vlastitog života, što psihološki ne znači preziranje svijeta, već ropstvo svijetu. Takav čovjek nema snage nadvisiti svoj zatvoreni „ja”, jer se udaljio od božanske zbilje. Upravo zato moderni Evropljanin nosi u duši puninu tjeskobe. On sve više uvida

7 Nikolaj Berdjajev, *Naziranje Dostojevskog na svijet*, Zagreb, 1936, str. 152–173.

8 Nikolaj Berdjajev, *Smisao istorije*, Beograd, 1934, str. 166–172.

9 Isti, *Savremena kriza kulture* – Kraj renesanse, Beograd, 1934, str. 8, 22, 33, 35, 68.

da mu neovisnost o Bogu donosi samo porazne teškoće. A takav ne vjeruje ni u uspjehe kapitalističkog uređenja, ni u utopiju savršenog duštvenog poretka. Napredak mu izgleda prazan spas po demokraciji i znanosti – zgrada bez temelja.¹⁰

„Ja često govorim o novom srednjovjekovlju i, začudo, površno me shvaćaju. A ja pod tim shvaćam novu epohu i to kao konac nove povijesti i početak novosrednjovjekovlja, a time hoću riješiti probleme koji stoje u razvitku povijesti povezane s kršćanstvom i nastojim pokazati da čovjek u novom tipu i razvitku kulture mora biti povezan s Bogom.“¹¹ A to drugim riječima znači da će novo srednjovjekovlje nadomjestiti racionalizam nove povijesti i poći u pravcu dubljeg ontološkog smisla, a to znači k nadracionalizmu srednjovjekovnog tipa s dubljom povezanosti s Bogom.¹² Berdjajev doslovno citira: „U novo srednjovjekovlje ući će iskustvo slobode proživljeno u novoj historiji i sve pozitivne tekovine savjesti i sva istančanost duše. Poslije iskustva nove historije nemoguće je vratiti se starom srednjovjekovlju. Moguće je tek novosrednjovjekovlje kao što je iskustvom srednjeg vijeka bio nemoguć povratak starom antičkom svijetu, a moguć je bio samo preporod, koji je predstavljao vrlo složeno djelovanje kršćanskih i poganskih načela.“¹³

Humanistička ideologija našeg vremena „zaostala“ je i reakcionarna. Jedino oni antihumanistički izvodi koje je učinio iz humanizma komunizam, stoje na razini naše epohe i svezani su s njezinim pokretom. Mi živimo u epohi razgolićenja i raskrivanja. Razgolićava se i razotkriva i priroda humanizma, koji se u drugim vremenima predstavlja toliko nevin i uzvišen. Ako nema Boga – nema ni čovjeka – eto što empirički objelodanjuje naše vrijeme.

Razgolićava se i razotkriva priroda socijalizma, pojavljuju se njegove posljednje granice, razgolićava se i razotkriva da nereligioznost, religiozna neutralnost ne postoji, da je religiji živoga Boga suprotstavljena samo religija đavla; da je religiji Krista suprotstavljena samo religija Antikrista. Neutralno humanistički carstvo koje se htjelo urediti u osrednjoj sferi među nebom i paklom, rastvara se i objelodanjuje viši i niži bezdan. Nasuprot Bogočovjeku ne stoji čovjek neutralnog i osrednjeg carstva, već čovjekobog – čovjek koji je sebe postavio na mjesto Boga. Objelodanjuju se suprotni polovi bivstva i nebivstva.¹⁴

„Religija ne može biti privatna stvar, kako je to htjela nova historija, ona ne može biti ni autonomna.... Religija opet postaje sveopće, sveodređujuće pitanje.“¹⁵ To indirektno potvrđuje komunizam koji stvara svoje svetinje, svoju religiju. Naglasimo da u novom srednjovjekovlju neće pobijediti kvantitativno religija istinitog Boga, religija Krista, već to znači da će u toj epohi sav život sa svim svo-

10 Josip Kribl, *Život i životni nazor N. Berdjajeva*, str. 16.

11 Nikolaj Berdjajev, *Novosrednjovjekovlje*, Varaždin, 1932, str. 5.

12 Isto, str. 9.

13 Isto, str. 12.

14 Isto, str. 13.

15 Isto.

jim stranama biti pod znakom religiozne borbe, religiozne polarizacije, objavljena konačnih religioznih načela.¹⁶

Ako imamo pred sobom komunizam, onda znamo da u komunizmu ima mnogo istina koje su skrivali kršćani, no postoji i jedna jedina, velika protukršćanska laž: negacija Boga.¹⁷

U duhovnom i idejnom životu našeg vremena pojavljivala se sa svih strana sekularizacija, i to i u novim društvima i u novim pokretima.¹⁸

Da bismo shvatili te Berdjajevljeve misli, nužno nam je naglasiti sam osnovni temelj njegova filozofiranja u okviru njegove egzistencijalne filozofije: Čovjek se ne može preokrenuti, ne može postati drukčiji, ne može svoje životne poglede ispravljati ako to ne pihvaća potpunom slobodom. U tom smislu sva navedena polarizacija čovjeka i promjena njegova mentaliteta vezana je preko životne prakse na odluku promijeniti život bez Boga ili prihvatiti život s Bogom. To je Berdjajevljeva filozofska misao koju nikako ne smijemo mjeriti danima, mjesecima, godinama, već prihvatiti kao duboki rezultat njegova razmišljanja, njegova filozofskog gledanja na svijet. Dani i vrijeme koje proživljavamo u našem više ili manje ateiziranom svijetu samo su pokazateljski procesi prema novom srednjovjekovlju. Naglasimo Berdjajevljevu misao: u raslojavanju ljudske zbilje „s kršćanskog stanovišta nema apsolutnog prava građanin, već čovjek kao duhovno stvorenje, tj. kao slobodan duh, koji ne smije biti preobraćen u sredstvo. Njegova su prava nerazdruživo vezana s dužnostima. Sloboda mu nije zahtjev već dužnost, i to ne utoliko ukoliko je on zahtijeva, već utoliko ukoliko se od njega zahtijeva. Ispravan pojam slobode je za čovjeka važan kao temelj u njegovom odnosu prema sebi i ljudima. Ta je sloboda duhovne naravi i dokazuje da čovjek opstoji u prirodi, ali ne kao njezin proizvod... u njemu se nalazi duhovno načelo, koje ga izdiže iznad prirode i društva i omogućava mu upravljati silama prirode i društva. Čovjek s takvom potpunom slobodom je idealan i cjelovit lik čovjeka.”¹⁹

To pitanje o potpunosti slobodi čovjekovoj najprije je postavilo kršćanstvo. Ono je nastojalo dati pravi lik čovjekove osobe, čovjeka koji je svojom slobodom potpuno svoj. Možemo reći da je to nastojala učiniti i epoha renesanse, ali to nastojanje nije pokazivalo nikakvu težnju za čovjekom, bogočovjekom – bilo u smislu Nietzscheova individualizma, bilo u smislu Marxova kolektivizma prema religiji socijalizma. Zašto? Zato jer jedan i drugi ruši dostojanstvo čovjeka, jer se služi anarhijom slobode, a ne slobodom koja će biti temelj u bogočovječanskoj snazi. Promatranje čovjeka mora biti antropocentrično, a ne u okviru onih mogućnosti koje pokazuje Bogočovjek – Isus Krist. To je osnovna misao Berdjajevljeve egzistencijalne filozofije koja promatra čovjeka antropocentrično, ali tako da se

16 Isto, str. 14.

17 Nikolaj Berdjajev, *Istina i laž komunizma*, Zagreb, 1934, str. 33.

18 Isti, *Novosrednjovjekovlje*, str. 15.

19 Isti, *Hrišćanstvo i klasna borba*, Beograd, 1936, str. 41.

taj antropocentrizam uključuje u teocentrizam, a to je pojam ili stanje u kojem je Bog središte zbivanja čovjekove slobode.²⁰

Čitav proces mogli bismo označiti ovim riječima: Čovjek je prvim grijehom spoznao dobro i zlo. Tako je počeo razlikovati. Čovjek je pri tom sagriješio, što nije dobro, no dobro je to što sada čovjek zna razlikovati između dobra i zla, pa se sada može slobodno odlučivati za dobro a protiv zla. To će ostvariti zahvatom svoje pozitivne slobode. To je stvaralaštvo slobode u dobru. To je intuitivno shvaćanje slobode koje na taj način stvara, rada sve ono pozitivno. U tom se pozitivnom osobito pronalazi ljubav koja je središte zbivanja i koja jedino može biti proizvod slobode u kristovskom smislu. Nekako nam se nameće pitanje: A što označuje sloboda u kristovskom smislu? Sasvim sigurno to što je Krist zahtijevao da se slobodno odlučuju za njega, za Oca nebeskoga i za Duha Božjega.

No na više mjesta Bardjajev naglašava da on jako cijeni i jedino cijeni slobodu, kako ju je zamislio i opisao Dostojevski u romanu „Braća Karamazovi”.

Veliki Inkvizitor

To poglavlje – veli Berdjajev – vrhunac je stvaranja Dostojevskog, to je krunjenje njegove idejne dijalektike.²¹ U njoj treba tražiti potvrđan religiozni nazor Dostojevskog na svijet. U njoj se sastaju sve niti, rješava osnovna tema, tema o slobodi ljudskog duha. Legendu o Velikom Inkvizitoru valja dobro pročitati da se otkrije njezin prikriven govor. Glavnu riječ u legendi ima ateist Ivan Karamazov. I začudo on najviše hvali Krista. Istina na svoj način, ali je sasvim otvoreno i neprikriveno to da je sloboda najosnovnija stvar u čovjekovom duhovnom životu. Ivan Karamazov u ulozi Velikog Inkvizitora imao je u sebi – mogli bismo reći – pozitivnu ideju: čovjeka učiniti sretnim. U devedeset i drugoj godini on kaznama lomča nije uspio da se čovjek slobodno priključi onima koje je podržavala čitava atmosfera, a to je tadašnji katolički život. Ivan Karamazov ili Veliki Inkvizitor odlučuje se učiniti čovjeka sretnim bez njegove slobode – prisilno. Dostojevski je od katoličkog inkvizitora stvorio svog malog socijalista, a time je htio reći da se inkvizitorstvo može odigravati i na tom području.²²

Ono što je osobito zanimljivo kod Dostojevskog, a i kod njegova tumača Berdjajeva, jest to da Krist stoji dostojanstveno i veličanstveno pred svojim tužiteljem ili malim „Socijalistom”, kako reče Dostojevski. Taj se sav razbjesnio što Krist na sve prigovore mirno šuti. Htio mu je dobaciti, a to je i činio, da se miješa sada u njegov posao, kojim hoće usrećiti ljude, a to je snaga prisile, traži da se gubi ispred njegovih očiju jer će ga svezati i zatvoriti. Na sve to Krist ostaje miran znajući da se sreća može steći samo sretnom slobodom. No ta sretna sloboda i nije u raspušte-

20 Isti, *Smisao istorije*, str. 135; *Naziranje Dostojevskog na svijet*, str. 27–34; 74–80.

21 Berdjajev to govori u smislu pohvale shvaćanja slobode. Ona je najuzvišenija kad je čovjek prihvaća i uz najveće teškoće života. Takvu slobodu prikazuje Dostojevski u poglavlju „Veliki Inkvizitor” u romanu „Braća Karamazovi”.

Valja pogledati: *Naziranje Dostojevskog na svijet*, str. 152.

22 Isti, *Naziranje Dostojevskog na svijet*, str. 152–173.

nosti nije u mekoputnosti, nije u razularenosti, nije u podmetanju stvari, već u izabiranju istine, pa makar s njom bile skopčane i teškoće.

Krist je upravo prekrasno prikazan u svojoj slobodi, dobroti, istini i trpljenju – kojima hoće ljude privući sebi.

Zaključak

Iza svega moramo reći jedno: ako ponešto poznajemo prijevode Berdjajevljevih djela na hrvatski ili srpski jezik, koje smo na početku teksta naveli, onda nam jedino ostaje puka istina: svojim mislima Berdjajev je u našim okolnostima i našim mogućnostima djelovao vrlo pozitivno.

Njegovo tumačenje slobode – koje ne dolazi toliko do izražaja u hrvatskim i srpskim prijevodima – ostaje kristalno jasno: to je sloboda dobra. To se najviše kristalizira u primjerima samog Krista. Samo je s takvom slobodom čovjek sposoban kristovski djelovati.

Bogočovjeku moramo težiti slobodom svoga djelovanja i ostvarivati ono što od nas očekuje Krist.

Neobična pravda koju zastupa Nikolaj Berdjajev nenasilno je rješavanje socijalnih pitanja, ali svakako rješavanje pravde koja je osvjetljena ljubavlju Bogočovjeka Krista.

Tim Berdjajevljevim mislima mogla su se hraniti predratna, ratna i poratna pokoljenja hrvatske i srpske inteligencije.

U tim je okvirima Nikolaj Berdjajev mislilac i pisac pozitivne kršćanske antropologije.